

התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית – ויקיפדיה

W he.wikipedia.org/wiki/התפילה_בישראל_בהתפתחותה_ההיסטורית

תורמים למיזמי ויקימדיה

התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית

כריכת המהדורה הגרמנית הראשונה של הספר, משנת 1913

מידע כללי	
מאת	יצחק משה אלבוגן
שפת המקור	גרמנית
תורגם לשפות	עברית, אנגלית
סוגה	מונוגרפיה היסטורית
הוצאה	
הוצאה בשפת המקור	G. Fock, 1913; J. Kauffmann, 1924, 1931; Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1962, 1967, 1995

תאריך הוצאה	1924 (מהדורה ראשונה, חלקית); 1972 (מהדורה שנייה); 1975; 1998; 1995 (מהדורה דיגיטלית)
מספר עמודים	XVI + 619 (המהדורה הגרמנית הראשונה והשנייה); XV + 635 (המהדורה הגרמנית השלישית); 140 (המהדורה העברית הראשונה); י"ט + 496 (המהדורה העברית השנייה); XXI + 501 (המהדורה האנגלית)
הוצאה בעברית	
הוצאה	הוצאת דביר; הוצאת כנרת, זמורה - ביתן, דביר
תרגום	ברוך קרופניק (קרוא); יהושע עמיר
סדרה	
סדרת ספרים	Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums
קישורים חיצוניים	
מסת"ב	מסת"ב 9650102361; 9789650102364

התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית
Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung

התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית (במקור בגרמנית: **Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung**), היא מונוגרפיה מאת החוקר יצחק משה אלבוגן, שיצאה לאור לראשונה בשנת 1913. החיבור מתאר את חלקי התפילה היהודית והתפתחותה, מתחילתה לפני חורבן בית שני ועד לזמן כתיבת החיבור לראשונה, על מנהגיה השונים; וכן את מבנה בית הכנסת ונושאי המשרה שבו.

פרטים כלליים על הספר

נחשב לספר החשוב והמפורסם ביותר שכתב אלבוגן, והוא הספר המדעי הראשון שעיקרו מוקדש לתפילת הקבע ולא לפיוט.^[1] במרכז הדיון של הספר עומד נוסח אשכנז אך הוא מתייחס גם למנהגי שאר העדות. הספר אינו כולל דיון במנהגי השומרונים והקראים.^[1]

אל חקר התפילה הגיע אלבוגן במקרה, לאחר שבזמן לימודיו, בשנת 1898, בבית המדרש לרבנים בברסלאו הוכרזה תחרות לכתיבת חיבור על תפילת שמונה עשרה. אלבוגן כתב את חיבורו (בגרמנית): "ההיסטוריה של שמונה עשרה הברכות" (Geschichte des Achtzehngebets),^[2] וזכה בגינו בפרס הראשון.^[3] הזכייה הובילה אותו להמשיך ולחקור את תחום התפילה, ובהמשך לכתוב את הספר "התפילה בישראל".^[4]

מיד עם צאתו זכה הספר לביקורות חיוביות ולפופולריות רבה,^[5] ולמעשה עד היום אין כמעט מחקר או ספר היוצאים בתחום התפילה והפיוט שאינם מתבססים עליו או מאזכרים אותו, לרבות מחקרים וספרים שיצאו מתוך זרם היהדות האורתודוקסית^[6] ומחקרים מאת חוקרים לא יהודים.^[1]

לאור חשיבותו הרבה של הספר, הוא זכה לשלוש מהדורות בשפה הגרמנית, שתי מהדורות בשפה העברית ושתי מהדורות באנגלית. כמו כן, יצא הספר בהדפסות נוספות, בגרמנית ובעברית.^[7]

פרקי הספר

פתח הספר^[8]: ביבליוגרפיה נבחרת על התפילה.^[9] המחקרים המפורטים ברשימה הביבליוגרפיה מעודכנים לשנת הוצאת המהדורה העברית השנייה (1972).

מבוא (סעיפים 1 - 5)^[10]: במבוא תוחם אלבוגן את הנושאים במ עוסק ספרו - תפילה **בציבור** בקהילות ישראל, ארגון התפילה ובתי התפילה ואישים הקשורים בכך, ומוציא מתחום הספר את העיסוק בשאלות תאולוגיות הקשורות לתפילה, סדר הקורבנות (שבדרך-כלל נתלו להם תפילות) ותפילות היחיד (כגון ברכת המזון וכו'). אחר-כך הוא משרטט בקווים כללים את ההתפתחות ההיסטורית של התפילה, ודן במושגים כלליים, כגון: "תפילה", "ברכה", "סידור", ו"מחזור", וכן מגדיר ומפרט את הנוסחים והמנהגים השונים לתפילה. לבסוף הוא מפרט את המקורות לתולדות התפילה ומסביר את סדר כתיבת הספר.

חלק ראשון – תיאור סדר התפילה (סעיפים 6 - 33)^[11]: עוסק בתפילות החול (תפילת שחרית, מנחה וערבית) על כל חלקיהן (בין היתר, קריאת שמע, תפילת העמידה, הקדושה, ברכת הכהנים וקדיש, שלו הוא מקדיש נספח מיוחד), ובתפילות לשבתות, לחגים ולימים מיוחדים (ראש חודש, תענית, חנוכה ופורים). אלבוגן מברר מה הם חלקי הברכות והתפילות, כיצד נתחברו חלקים אלה, מה מקורם, התפתחותם במשך השנים, משמעותם, השוני בין הנוסחים וכן מה הן התוספות לימים המיוחדים. כמו כן עוסק חלק זה בסדר קריאת התורה (וכן בתפילות שלפני ואחרי קריאת התורה), תרגום קריאת התורה, ההפטרה והדרשה, ולבסוף הוא דן בתוספות הפיטיות.

חלק שני – תולדות התפילה בישראל (סעיפים 34 - 47)^[12]: עוסק במקור ההיסטורי של התפילה מתקופת התנאים, קודם לחורבן הבית ולאחריו, התוספות לתפילה, הפייטנים ופיטיותיהם, השפעות תורת הסוד על התפילה והרפורמים בעת החדשה (בתקופת חיי המחבר), בגרמניה ומחוצה לה.

חלק שלישי – ארגון התפילה היהודית (סעיפים 48 - 54)^[13]: חלק זה דן בהתפתחות ההיסטורית של בתי הכנסת, תפוצתם, הארכיטקטורה של בתי הכנסת מהזמן הקדום עד לעת החדשה וכן הציוד בהם. בנוסף, עוסק חלק זה בקהילה ובפקידיה (בעת העתיקה והחדשה). ולבסוף הוא מברר את דרך ביצוע התפילה, על ידי שליח הציבור, הקהל והחזן.

מהדורות הספר

המהדורה הגרמנית

הספר יצא לאור לראשונה בגרמנית, בשנת 1913, ומאז יצא בשתי מהדורות נוספות בגרמנית וכן במהדורות צילום, כדלקמן:

המהדורה הגרמנית הראשונה, משנת 1913, נושאת כאמור את השם: *Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung* (בעברית: "התפילה היהודית בהתפתחותה ההיסטורית"), והיא יצאה לאור במסגרת סדרת ספרי יסוד במדעי היהדות מטעם החברה לקידום ההיסטוריה וחכמת ישראל (Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums), בברסלאו שבגרמניה.^[5]

מהדורה שנייה בשפה הגרמנית יצאה לאור בשנת 1924, בתוספת עמוד אחד של תיקונים. כמו כן סודרו הערות השוליים בסידור חדש.^[14]

מהדורה שלישית יצאה לאור בשנת 1931^[15]; אולם מחמת המצב הכלכלי הקשה בגרמניה בשנות השפל הגדול, לא בוצע עדכון מהותי אלא נוספו מספר הערות בלבד.^[14]

מהדורת צילום של המהדורה השלישית של הספר יצאה לאור בשנת 1962. מהדורת הצילום, בכריכה רכה, יצאה לאור בשנת 1967, ופעם נוספת בשנת 1995.

המהדורה העברית

המהדורה העברית הראשונה (1924)

ברוך קרופניק (קרוא), תלמידו של אלבוגן, תרגם את הספר לעברית בשנת 1924, על-פי המהדורה הגרמנית השנייה, והוא ראה אור בשם: **תולדות התפלה והעבודה בישראל**, מאת פרופ. ד"ר יצחק משה אלבוגן, חלק ראשון, ירושלים – ברלין: הוצאת דביר, תרפ"ד.^[14]

מהדורה זו יצאה בעריכת אלבוגן, והיא כוללת רק את השער הראשון: סדר התפלה (המקביל ל"חלק ראשון: תיאורו של סדר התפילה", במהדורה העברית השנייה), אף שהספר תורגם במלואו,^[14] כפי שציין המחבר עצמו, בהקדמה למהדורה זו:

ההוצאה העברית נחלקת לשלשה חלקים והשלישי שבהם מכיל "נספחות", והן נוסחות מפורטות של תפלות שאינן נהוגות או שמצויות בשינוי סגנון ותוכן, ובשעת הצורך ניתנות להשוואה שתי נוסחאות ויותר. עשר שנים חלפו מיום שיצא הספר במהדורה הגרמנית. ואף על פי שהיו שנות חרום מאין כמוהן לא בטלה תורה וחכמה מישראל, ועד כמה שידי מגעת השתדלתי להוסיף חידוש שנתחדשו בבית המדרש בזמן האחרון ולמלאות אחרי דברי המהדורה הראשונה ההיא. כנגד זה קיצרתי לפעמים בעברית במקומות שראוי היה להאריך בהסברם רק בשביל הקורא הגרמני. – ההערות שבאו במהדורה בגרמנית במדור מיוחד בסוף הספר נתונות כאן בגוף הספר.

— **העמוד השני של ההקדמה למהדורה העברית הראשונה של הספר.**

החוקר אברהם מאיר הברמן סבר כי אלבוגן הוא שעיכב את הוצאת שאר חלקי הספר, ולביסוס טענתו הוא מצטט, במאמר הביקורת שכתב על המהדורה החדשה, מכתב של חיים נחמן ביאליק (ממייסדי הוצאת הספרים "דביר") לאלבוגן, ביום כ"ד בחשוון תרפ"ו, שבו כותב ביאליק:

מאוד הייתי שמח אילו נזדרז אדוני להמציא ל"דביר" את תרגום החלק השני של ספרו 'תולדות התפילה והעבודה'. כבר הגיעה השעה להשלים את החסר. שמעתי, כי יצא המקור הגרמני של הספר בהוצאה מתוקנת ומשוכללת, ולא תהא כוהנת - העברית - כפונדקית.

— א"מ הברמן, "התפילה בישראל מאת י"מ אלבוגן", **מסכת סופרים וספרות**, ירושלים: הוצאת ראובן מס, תשל"ז-1976, עמ' 170–177; בעמ' 171.

המהדורה העברית השנייה (1972)

לאחר מלחמת העולם השנייה ביקשה בתו של אלבוגן, שושנה, להוציא את הספר כולו בעברית, אך הדבר לא יצא לפועל מיידית.^[14] בשנת 1968, נתכנסה חבורה של תלמידיו לשעבר של אלבוגן בירושלים, במלאת עשרים וחמש שנים לפטירתו,^[16] וביקשה מחיים שירמן להכין מהדורה עברית חדשה "שתשקף

את כל החידושים העיקריים שנתחדשו בתחומו (של הספר). הספר יצא לאור במימון הקרן על שם וורצוילר בארצות הברית.^[5]

במקום להוציא לאור את הספר בתרגום הקיים (של קרופניק) הוחלט לתרגמו מחדש. המהדורה העברית החדשה יצאה בסופו של דבר רק בשנת 1972, ובשם חדש: **התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית**.

המהדורה החדשה נכתבה על ידי חבר מומחים, כדלקמן: ד"ר יהושע עמיר, אף הוא מתלמידיו של אלבוגן בבית המדרש הגבוה למדעי היהדות בברלין, תרגם את הספר, על-פי המהדורה הגרמנית השלישית (נפתלי גינתון ערך את התרגום); פרופ' יוסף היינמן ערך אותו והשלים את מרבית חלקיו, כדי להתאימו ולעדכן בהתאם לחידושים והמחקרים שהתפרסמו לאחר יציאתה לאור של המהדורה האחרונה, וכן דאג לשוות אחידות להערות ולתוספות (הערותיו ועדכוניו של היינמן שולבו בטקסט ובהערות השוליים בתוך סוגריים מרובעים); פרופ' חיים שירמן עדכן את פרקי הספר שעל שירת הקודש (בעיקר על הפיוטים והסליחות ועל הפייטנים הראשונים מארץ ישראל, מאשכנז ומספרד, סעיפים 31 - 33, 39 - 42); פרופ' יעקב פטוחובסקי עדכן את הפרקים על התנועה הרפורמית וספרי תפילותיה (סעיפים 45 - 47); ד"ר אברהם נגב הוסיף פרטים נוספים על בתי הכנסת הקדומים (סעיפים 48 - 49); וד"ר ישראל אדלר הוסיף ועדכן פרטים על תולדות המנגינות והזמרה בבתי הכנסת (סעיף 54). את שני המפתחות בסוף הספר^[17] הכין אביגדור שנאן.^[5]

מלבד החידושים בחקר התפילה, צוינו במהדורה זו ההבדלים בין מנהג ארץ ישראל (בזמן כתיבת המהדורה העברית החדשה) לבין מנהג חו"ל (שרק אליו מתייחסת המהדורה הגרמנית). בנוסף, הוחזרו במהדורה עברית זו הערות הספר לסוף הספר, כפי שיצאו במקורן במהדורה הגרמנית, ובניגוד למהדורה העברית הראשונה.^[5]

במאמר הביקורת על המהדורה החדשה, טען הברמן, כי ניתן היה להשתמש בתרגום של קרופניק, בעריכה קלה, ואף מדגים מספר דוגמאות בהן לדעתו תרגומו של קרופניק עדיף על התרגום החדש.^[14]

המהדורה העברית השנייה זכתה לפופולריות רבה ויצאה לאור בהדפסה השנייה, בשנת תשל"ה. הדפסה נוספת, בכריכה רכה, יצאה לאור בשנת 1988. בשנת 2006 יצאה לאור מהדורה דיגיטלית של מהדורה זו.

המהדורה האנגלית

המהדורה האנגלית המוקדמת

בשנת 1958 יצאו לאור שתי עבודות דוקטורט מאת מקס סלינג'ר (Max Selinger) וג'רום שלדון גורלנד (Jerome Sheldon Gurland), הכוללות תרגומים חלקיים של המהדורה הגרמנית השלישית, משנת 1931. העבודה של סלינג'ר כוללת תרגום של עמודים 1 - 201, והעבודה של גורלנד כוללת תרגום של עמודים 206 - 454, וכן את העדכונים שנוספו למהדורה הגרמנית השלישית. העבודות הוגשו להיברו יוניון קולג', אך לא יצאו לאור בהוצאת ספרים אקדמית או מסחרית.^[18]

המהדורה האנגלית המודפסת

שם הספר במהדורה האנגלית המודפסת הוא: *Jewish Liturgy, A comprehensive history* by Ismar Elbogen (בעברית: "ליטורגיה יהודית, היסטוריה מקיפה"). הספר יצא לאור בשנת 1993, בהוצאת The Jewish Theological Society and Jewish Publication Society, Philadelphia and Jerusalem.

Seminary of America, New York and Jerusalem, ובעידודו ובתמיכתו של הרמן אלבין, בנו של אלבוגן.^[19]

הוא תורגם לאנגלית, בתרגום חדש, על ידי ריימונד פ' שיינדלין (Raymond P. Scheindlin), על-פי המהדורה הגרמנית השלישית (הדפסה שנייה משנת 1967), ובעיקר על פי התרגום העברי של המהדורה השלישית (המהדורה העברית השנייה). אף שחלפו למעלה מעשרים שנה מאז פרסום המהדורה העברית השנייה, לא שולבו במהדורה האנגלית עדכונים בתחום חקר התפילה. עם זאת תוקנו שגיאות דפוס שנמצאו במהדורות הגרמנית והעברית, הובא אינדקס ברכות בשפה האנגלית, וכן שולבו הסברים מאת המתרגם לקורא שאינו מצוי בטקסט התפילה.^[20]

פרטים ביבליוגרפיים על הספר

המהדורה הגרמנית

ההוצאה הגרמנית, כוללת שלוש מהדורות ושלוש הדפסות צילום, כדלקמן:

Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung, Leipzig: G. Fock, 1913; **second edition**: Frankfurt a.M.: J. Kauffmann, 1924; **third edition**: Frankfurt am Main: J. Kauffmann, 1931; **other edition**: Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1962; **paperback edition**: Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1967, 1995.

המהדורה העברית

ההוצאה העברית, כוללת מהדורה אחת חלקית, מהדורה אחת מלאה, שלוש הדפסות צילום ומהדורה דיגיטלית, כדלקמן:

- המהדורה העברית הראשונה: **תולדות התפלה והעבודה בישראל**, תרגם מגרמנית, על פי המהדורה השנייה: ברוך קרופניק, חלק א', ירושלים: דביר, תרפ"ד.
- המהדורה העברית השנייה: **התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית**, תרגם מגרמנית על פי המהדורה השלישית: יהושע עמיר, ערך והשלים: יוסף היינמן, בהשתתפות ישראל אדלר, אברהם נגב, יעקב פטוחובסקי וחיים שירמן; תל אביב: הוצאת דביר, תשל"ב-1972 (הדפסות נוספות: תשל"ה-1975; 1988, כריכה רכה; 1995, מהדורה דיגיטלית בהוצאת כנרת, זמורה - ביתן, דביר).

המהדורה האנגלית

ההוצאה האנגלית, כוללת שתי מהדורות חלקיות ומהדורה אחת מלאה, כדלקמן:

- Max Selinger, **Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung, Thesis/dissertation**, H.U.C., 1958. עבודת דוקטורט הכוללת תרגום חלקי לאנגלית, של עמ' 1 - 205, של המהדורה הגרמנית השלישית.
- Jerome Sheldon Gurland, **Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung, Thesis/dissertation**, Hebrew Union College - Jewish Institute of Religion, 1958 (454 pages). עבודת דוקטורט הכוללת תרגום חלקי לאנגלית של עמ' 206 - 443, של המהדורה הגרמנית השלישית, וכן העדכונים שהוספו במהדורה זו.

Jewish Liturgy: A Comprehensive History, by Ismar Elbogen, translated by Raymond P. Scheindlin, The Jewish Publication Society, Philadelphia and Jerusalem; The Jewish Theological Seminary of America, New York and Jerusalem, 1993. המהדורה האנגלית המודפסת.

לקריאה נוספת

- א. מ. הברמן, "התפילה בישראל מאת י"מ אלבוגן", **מסכת סופרים וספרות** (פורסם במקור בקריית ספר מ"ט, תשל"ד, עמ' 203 – 206), ירושלים: הוצאת ראובן מס, תשל"ז-1976, עמ' 170 – 177.
- דניאל גולדשמידט, "מחקר הליטורגיה היהודית בגרמניה", **מחקרי תפילה ופיוט**, ירושלים: הוצאת מאגנס, תשל"ט (מהדורה שנייה מתוקנת: תש"ם-1980; הדפסה חוזרת: תשנ"ו-1996), עמ' 429 - 444; הדיון על "התפילה בישראל" בעמ' 439 – 440.

קישורים חיצוניים

המהדורה העברית השנייה

מהדורת הספר בעברית

- **התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית**, תל אביב: הוצאת דביר, תשל"ב-1972; הוצאת כנרת, זמורה - ביתן, דביר, 1988. באתר גוגל ספרים.
- התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, באתר OCLC (באנגלית)

פרקים מתוך המהדורה העברית השנייה

- חלק ראשון: תיאורו של סדר התפילה, פרק 1: תפילה של חול, א. תפילת שחרית:
 - סעיף 7, קריאת שמע וברכותיה, עמ' 12 – 20, באתר מט"ח.
 - סעיף 8, העמידה (א. הרכבה ומבנה), עמ' 20 – 32, באתר מט"ח.
 - סעיף 9, ברכת כהנים, עמ' 54 – 57, באתר מט"ח.
 - סעיף 12, קדיש, עמ' 72 – 75, באתר מט"ח.
- חלק ראשון: תיאורו של סדר התפילה, פרק 3: קריאת התורה והדרשה:
 - סעיף 25, קריאת התורה, עמ' 117 – 131, באתר מט"ח.
- חלק שלישי: ארגון התפילה היהודית, פרק 3: ביצוע התפילה:
 - סעיף 54, הזמרה בבית הכנסת, עמ' 375 – 380, באתר מט"ח.

פרק מתוך המהדורה האנגלית המודפסת

.The Shema and its Benedictions, pp. 16 - 24, from COJS website

המהדורה הגרמנית הראשונה

- Ismar Elbogen, *Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung*, Leipzig: Fock, 1913. מתוך ארכיון האינטרנט.

- Ismar Elbogen, *Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung*, Leipzig: Fock, 1913. Goethe Universität website מהדורה דיגיטלית נוספת של המהדורה הגרמנית הראשונה.

מאמרו הראשון של אלבוגן בחקר התפילה

מאמרו הראשון של אלבוגן בחקר התפילה, "ההיסטוריה של שמונה עשרה הברכות" (Geschichte des Achtzehngebets), הוא משנת 1898, וזכה כאמור במקום הראשון בתחרות של חיבורים בנושא "תפילת שמונה עשרה". המאמר פורסם בשלושה חלקים, בשנת 1902, בכתב העת *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, כדלקמן:

- I. Elboge, Geschichte des Achtzehngebets, *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, Heft 7 - 8 (Juli 1902), Berlin: Jüd. Kulturbund in Dtschl., Abt. Verl., pp. 330 - 357
- I. Elboge, Geschichte des Achtzehngebets, *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, Heft 9 - 10 (September 1902), Berlin: Jüd. Kulturbund in Dtschl., Abt. Verl., pp. 427 - 439
- I. Elboge, Geschichte des Achtzehngebets, *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, Heft 11 - 12 (November 1902), Berlin: Jüd. Kulturbund in Dtschl., Abt. Verl., pp. 547 - 555

הערות שוליים

1. ^ לקפוץ מעלה אל: 1 2 3 דניאל גולדשמידט, "מחקר הליטורגיה היהודית בגרמניה", **מחקרי תפילה ופיוט**, ירושלים: הוצאת מאגנס, תשל"ט (מהדורה שנייה מתוקנת: תש"ם-1980); הדפסה חוזרת: תשנ"ו-1996), עמ' 429 – 444; הדיון על "התפילה בישראל" בעמ' 439 - 440. ראו גם בדברי המחבר עצמו בהקדמה למהדורה העברית הראשונה
2. ^ לפרטים נוספים על המאמר וקריאה בו, ראו בפרק: "קישורים חיצוניים", "מאמרו הראשון של אלבוגן בחקר התפילה".
3. ^ ראו בכריכה הפנימית של המהדורה העברית של ספרו: **התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית**, תל אביב: הוצאת דביר, תשל"ב-1972.
4. ^ ראו דב פלאטו, היסטוריון העם – סבלותיו תפילותיו וכיסופיו (במלאות תשעים שנה להולדתו של הפרופסור אלבוגן ז"ל), דבר, 14 באוגוסט 1964.
5. ^ ראו למשל ספרו של אליעזר הלוי, **יסודות התפילה**, מחקר על תולדות התפילה, מקורותיה, מנהגיה וטעמיה, עד עריכתה בימי הגאונים; תל אביב, הוצאת ביתן הספר בסיוע מוסד הרב קוק, תש"ז, ברשימת המקורות בהם השתמש, כמפורט בסוף הספר, אחרי עמ' 318; וכן ספרו של הרב ישכר יעקבסון, **נתיב בינה**, פירושים, בירורי הלכות ועיונים ב"סידור", כך ראשון, תל אביב: הוצאת סיני, הדפסה אחת עשרה, תשס"ב-2002, כמפורט במפתח המחברים והספרים, עמ' 417.
6. ^ למידע נוסף על המהדורות ראו להלן, בפרק על מהדורות הספר.
7. ^ עמ' ט"ו - י"ט למהדורה העברית השנייה. לפני כן באים במהדורה זו גם הפרקים: "עם הספר", מאת חיים שירמן, עמ' ז' - ט'; "מתוך הקדמת המחבר למהדורה הראשונה", עמ' י' - י"א; וכן "ראשי תיבות וקיצורים", עמ' י"ב - י"ד. בסוף הספר מובאים "הערות", עמ' 383 - 479 ו"מפתחות", עמ' 481 - 496.

8. ^ בנוסף לביבליוגרפיה הכללית, מובאת בהמשך הספר, בתחילת כל נושא, ביבליוגרפיה לנושא הספציפי, המעודכנת לשנת 1972 (שנת ההוצאה לאור של המהדורה העברית השנייה).
9. ^ עמ' 1 - 8 למהדורה העברית השנייה.
10. ^ עמ' 9 - 173 למהדורה העברית השנייה.
11. ^ עמ' 175 - 328 למהדורה העברית השנייה.
12. ^ עמ' 329 - 380 למהדורה העברית השנייה.
13. ^ לקפוץ מעלה אל: 1 2 3 4 5 6 א. מ. הברמן, "התפילה בישראל מאת י"מ אלבוגן", **מסכת סופרים וספרות**, ירושלים: הוצאת ראובן מס, תשל"ז-1976, עמ' 170–177; בעיקר עמ' 170 – 171.
14. ^ אצל שירמן (בעמ' ז', בפרק: "עם הספר", בתוך: **התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית**, תל אביב: הוצאת דביר, תשל"ב-1972), מופיעה בטעות שנת 1935 כשנת ההוצאה לאור של המהדורה הגרמנית השלישית.
15. ^ שירמן, בעמ' ז', בפרק "עם הספר", כותב: "במלאת עשרים שנים לפטירתו (ב-1968)", אלא שאלבוגן נפטר בשנת 1943. לפיכך נראה כי יש לתקן את מספר השנים לפטירתו (ולכתוב: "במלאת עשרים וחמש שנים לפטירתו (ב-1968)"). לחלופין, יש לשנות את השנה בה הוחלט על כתיבת המהדורה החדשה, היינו לשנות לשנת 1963. החלופה השנייה סבירה פחות, מאחר שהספר יצא לאור בשנת 1972, וסביר להניח שהעבודה עליו ארכה לכל היותר ארבע שנים ולא תשע שנים. יתירה מזאת, יוסף היינימן, מי שערך את המהדורה העברית השנייה, קיבל את תואר הדוקטור שלו רק בשנת 1962, ולא סביר כי זמן קצר בלבד לאחר קבלת התואר יתבקש לעמוד בראש צוות העריכה של הספר.
16. ^ מפתח נושאים ושמות, בעמ' 481 - 491; מפתח הפיוטים ונוסחי התפילה, בעמ' 491 - 496.
17. ^ לפרטים נוספים על העבודות ראו בפרק: "פרטים ביבליוגרפיים על הספר".
18. ^ ראו בדברי התודה שבפתח המהדורה האנגלית של הספר.
19. ^ ראו בדברי המתרגם, בהקדמה (Forward) למהדורה האנגלית, עמ' XI - XVI.

: